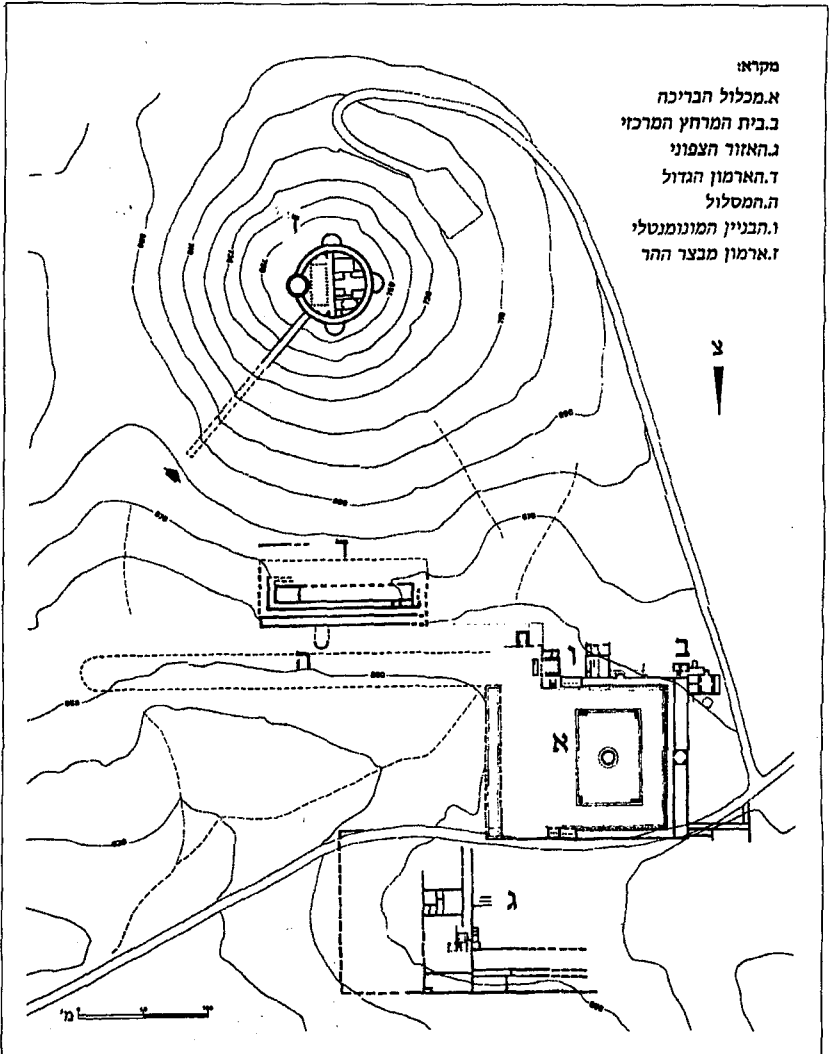

בית-המרחץ הגדול בהרודיון תחתית

אהוד נצר, יעקב קלמן ורחל לוריס
המכון לארכיאולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים

איור 1: הרודיון רבתי עם סימון מקומו של בית-המרחץ הגדול

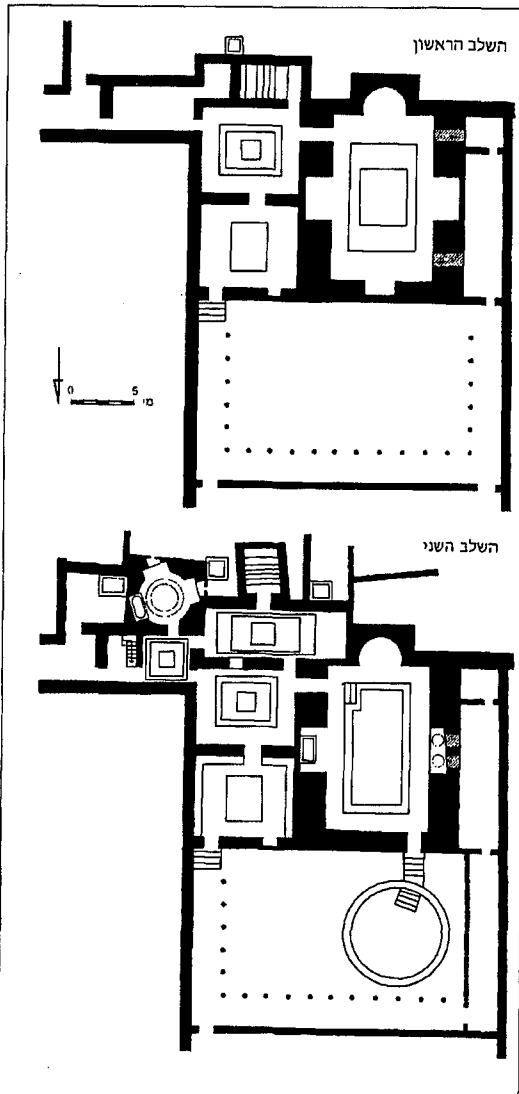
בית-המרחץ הגדול בהרודיון תחתית התגלה באמצע שנות ה-80 של המאה ה-20, אך כיוון שהחפירות באתר הופסקו בשנת 1987 בשל האירועים הפוליטיים לא הושלמה חשיפתו. עם חידוש החפירות בשנת 1997 חודשה העבודה בבית-המרחץ (איור 1), חשיפתו הסתיימה ועבודות השימור והשחזור החלו.¹ בית-המרחץ ממוקם בפינה הדרומית-מערבית של

מכלול הבריכה הגדול. הוא נבנה על גבי הסלע הטבעי ומרבית רצפותיו נחצבו אל תוך הסלע. בית-המרחץ לא היה בניין בפני עצמו אלא היווה חלק מגוש המבנים, שהקיף את מכלול הבריכה. מרביתו של גוש זה לא נחשפה עדיין.

בית-המרחץ עבר שינויים מרחיקי לכת עוד בתקופת שלטונו של הורדוס. מאמר זה סוקר תחילה את בית-המרחץ כפי שנבנה בתחילה ולאחר מכן מתאר את השינויים המשמעותיים שחלו בו במרוצת השנים (איורים 2 ו-3).

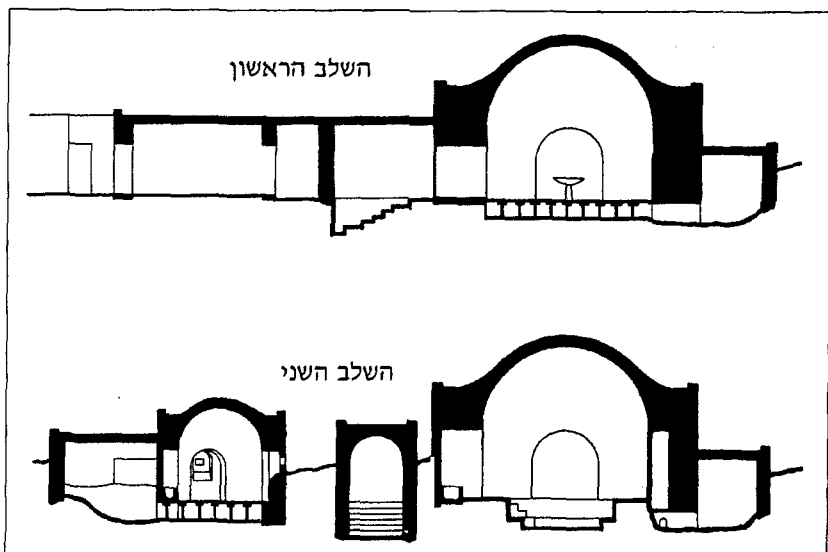
הכניסה אל בית-המרחץ הייתה דרך חצר, שאורכה היה 24 מ' ורוחבה 14 מ'. החצר הייתה מוקפת בעזרות עמודים משלושה צדדים – מזרח, צפון ומערב – וניתן להניח, ששימשה **פליסטרה** (איור 4). אין בנמצא נתונים כלשהם אודות אופייה של רצפת החצר בעת הקמת הבניין.

הכניסה אל הבניין גופו הייתה דרך חדר הכניסה וההלבשה (**אפודיטריום**, 7.6 מ' אורכו ו-6.5 מ' רוחבו), שהיה מרוצף בפסיפס לבן ומוקף במסגרת דקה בגוון שחור. רק קטע קטן מן הרצפה שרד באתרו. מן האפודיטריום נכנסו המתרחצים, כשפניהם דרומה, אל תוך חדר פושר (**טיפידריום**),

איור 2: תכנית בית-המרחץ בשלב הראשון ובשלב השני

1. החפירות בהרודיון נערכות מטעם המכון לארכיאולוגיה של האוניברסיטה העברית בירושלים בסיועם של המנהל האזרחי ביהודה ושומרון, החטיבה לחתיישבות של ההסתדרות הציונית, המועצה האזורית גוש עציון והרשות לשמירת הטבע והגנים הלאומיים. את החפירות מנהל אהוד נצר בעזרת יעקב קלמן. רחל לוריס סייעה במדידות ובלימוד הסטרטיגרפיה וגבי לרון היה צלם המשלחת.

איור 3: חתך דרך בית-המרחץ בשלב הראשון ובשלב השני

איור 4: חצר בית-המרחץ (בשלב השני) עם בית-המרחץ והר הרודיון ברקע

שהיה זהה בגודלו, מתוכו נפתחו שלושה פתחים נוספים: אחד אל החדר החם, אחר אל החדר הקר ופתח נוסף אל חדר, שייעודו בלתי ידוע. החדר הנושר היה מרוצף בפסיפס שהשתמר בשלמותו כמעט. שתי מסגרות דקות בגוון שחור הקיפו את החדר ובמרכזו היה שטיח צבעוני (כ-1.4 X 1.4 מ' גודלו) עם דגם גיאומטרי במרכז, הנתון בתוך מעגל מוקף

בגיוש (דגם תשליב נפוץ ברצפות פסיפס). פינות השטיח היו מעוטרות ברימונים. קירות החדר היו מעוטרים בפרסקאות בגוון ירוק ואדום, שרק מיעוטן שרד באתר. החדר החם (קלדריום) היה הגדול בין חדר בית-המרחץ; 13.0 מ' אורכו ו-8.0 מ' רוחבו, והיה מקורה בעזרת קמרון שנשען על קירות האורך של החדר, שעוביים היה 2.5 מ'. בקירות החדר נבנו ארבע גומחות, אחת בכל קיר, שלוש מהן מלבניות והרביעית – הדרומית – עגולה למחצה. שטחו של החדר, כולל הגומחות, הגיע לכדי 128 מ"ר. היה זה חדר חם בסגנון רומאי, הגדול מסוגו שנחשף עד כה בארמונותיו של הורדוס. כיום מוכרים עשרה בתי-מרחץ מימי הורדוס, שהיה בהם חדר חם מסוג זה: שניים במצדה, שניים בקיפרוס, חמישה בארמונות החורף ביריחו, אחד במכוור וארבעה בהרודיון. על מנת לחמם חדר בגודל כזה התקינו אדריכליו של הורדוס שני תנורים סמוך לשתיה הפינות המערביות. את התנורים שירת חדר הסקה (פרופורניום), שאורכו היה כ-14 מ' ורוחבו כ-3 מ'. כמקובל בבתי-המרחץ בסגנון הרומאי הייתה לחדר החם רצפה כפולה (היפוקאוסט), שנשענה על עמודונים, שהיו בוודאי עשויים אבן עם ראש רחב. חימום קירות החדר כמו גם קירות הגומחות נעשה בעזרת צינורות המיועדים לאוויר החם, שמקורו בתנורי החימום, ואשר זרם תחילה בתוך הרצפה הכפולה (מן הראוי לציין, כי בפועל היוותה מערכת הצינורות שעל הקירות חלק מן ההיפוקאוסט). מן הצינורות שרדו באתרם קטעים אחדים בלבד בפינה הדרומית-מערבית של החדר ובשתיים מן הגומחות: במזרחית ובדרומית, העגולה למחצה. עם זאת נחצבו בקירות החדר ארוכות, בדומה לאלה המצויות בחדר החם שבבית-המרחץ של ארמון מבצר ההר, אלא ששם לא היו צינורות על גבי הקירות.

דומה, כי שני התנורים שהוזכרו לעיל לא הצליחו לחמם את החדר החם כראוי וזמן מה לאחר הקמת בית-המרחץ הותקן בו תנור שלישי, הפעם בקיר הצפוני של החדר (לא ברור האם נועד התנור לחמם את מרכז החדר, שכן במקרה כזה צריך היה לבטל את הגומחה

שהייתה בתוך הקיר הצפוני, או שתפקידו היה מצומצם יותר: חימום אמבטיה או מכל מים).

רצפת החדר הייתה כנראה מכוסה במרצפות אבן צבעונית בסגנון אופוס סקטילה – אבנים בגוונים ובצורות שונות, המרכיבות יחדיו דגמים גיאומטריים. לא מן הנמנע, שמלכתחילה הייתה לחדר הנדון רצפת פסיפס. תהליך דומה התרחש במצדה; בית-המרחץ נבנה עם רצפות פסיפס ובמרצות השנים הוחלף הפסיפס במרצפות אופוס סקטילה. קירות החדר היו מעוטרים בפרסקאות, שנעלמו לחלוטין כמעט. שרידי פרסקאות בגוון אדום נמצאו בגומחה המזרחית. בתוך הגומחה נחשפה אמבטיה, אלא שלא ברור האם עמדה במקום מלכתחילה או שנוספה במרוצת השנים (איור 2). ניתן להניח, שבתוך הגומחה העגולה למחצה ניצב אגן מים עשוי שיש מיובא. על פי השברים שנמצאו פזורים ברחבי בית-המרחץ כולו היה האגן מעוטר בראשי האל סלינוס (איור 5)

איור 5: ראשו של סלינוס; תבליט שעיטר אגן גדול משיש (לברוס), שניצב במקורו בחדר החם, הגדול, של בית-המרחץ

ובדמויות נוספות (זהו מקרה נדיר של הימצאות דמויות בארמונותיו של הורדוס, כמו גם בארמונותיהם של החשמונאים שקדמו לו).

מדרום לחדר הפושר היה ממוקם החדר הקר (פריגיזריום), שמידותיו 2.8×4.9 מ' חלקו הגדול נתפס על-ידי בריכת מים מדורגת. היום מקובל לחשוב, שבריכות אלה בבתי-המרחץ של החשמונאים ושל הורדוס שימשו בפועל גם כמקוואות. קירות החדר הקר היו חסרי עיטור כלשהו. מדרום-מזרח לחדר הפושר היה חדר שגודלו 3.6×6.5 מ', שיעודו אינו ידוע. כן אין לדעת למה נועד החדר הזעיר – 1.6×2.8 מ' גודלו – שנבנה בין החדר הנדון ובין החדר הקר. הכניסה אל תוך החדר הזעיר הייתה מהחדר שממזרח לחדר הפושר, שממנו יצאו אל מחוץ לבניין. אפשר ששני החדרים הללו נועדו לשימוש הבלנים.

* * *

שנים מספר לאחר בניית בית-המרחץ הוחלט לערוך שינויים במבנהו. השינויים נבעו כנראה מן הקושי בבלות ברחצה ובשחייה בבריכה הגדולה של הרודיון התחתית (45 מ' \times 70 מ' גודלה), שניצבה במרכז מכלול הבריכה, במהלך שעות מסוימות של היממה. מי שהתנסה ברחצה בבריכות שחייה מתחת לכיפת השמים בירושלים או בסביבותיה (רבות כאלה התקיימו באזור בשנות ה-50 ובראשית שנות ה-60 של המאה ה-20) מודע לכך, שבשעות אחר-הצהריים או בשעות הערב המוקדמות אין הרחצה נוחה אף בחודשי הקיץ החמים מחמת הרוחות המנשבות באותן שעות (לפיכך כוסו בהדרגה כל הבריכות הללו בירושלים ובסביבותיה). במטרה לפתור את הבעיה בהרודיון החליט הורדוס לוותר על הרצפה הכפולה ועל סידורי החימום בחדר החם הגדול בהרודיון התחתית ולהחליפם בבריכת רחצה ושחייה מחוממת. החלטה זו גררה עריכת שינויים ברחבי בית-המרחץ כולו. להלן מובא תיאור הבניין לאחר השינויים שנערכו בו.

חדר הכניסה/ההלבשה נותר אמנם על מכונו אך נתוספו לו ספסלים בנויים, לאורך קירותיו המערבי והדרומי. החדר הפושר, שניצב במרכז בית-המרחץ, קטן במקצת. קירו הדרומי פורק ובמקומו, במרחק של כמטר אחד מן הקודם, נבנה קיר חדש, שהוצב היישר על גבי רצפת הפסיפס של החדר, ללא הנחת יסודות. החדר זכה לחידוש עיטורי הקירות ודומה שהשינוי שחל בממדיו לא הורגש כמעט.

שינוי יסודי חל כאמור במבנה החדר החם. רצפתו הכפולה פורקה, כל העמודונים הוצאו ממקומם ועל פני מרבית שטחו הותקנה בריכת רחצה ושחייה. בניית הבריכה חייבה את העמקת החציבה אל תוך הסלע הטבעי. אורכה של הבריכה היה 10.5 מ' ורוחבה 5.2 מ'. בדומה לכל בריכות השחייה המוכרות מארמונות החשמונאים (ביריחו) ואלה של הורדוס (ביריחו), במצדה והבריכה הגדולה הסמוכה בהרודיון) היה גם לבריכה החדשה ספסל טובב, הבנוי אל תוך דפנותיה. גרם מדורגת ירד אל קרקעית הבריכה, סמוך אל הכניסה לחדר. ברצפת הכניסה אל החדר החם נבנתה הגבהה בצורת חתך של חצי עיגול (15° ס"מ גובהה) במטרה למנוע בריחת מים אל תוך החדרים הסמוכים. ההגבהה הייתה עטופה בפסיפס והיוותה המשך לפסיפס שבתחומי הפתח ובחדר הפושר – תופעה נדירה בטכניקת הריצוף בפסיפס.

מסתבר, ששלושת התנורים שחיממו את החדר החם לא תאמו את המערך החדש ויצאו מכלל שימוש. במקומם הותקנו שני תנורים זה בצד זה, שתפשו את כל תחום הגומחה שבקיר המערבי, הגובלת בחצר ההסקה. על גבי התנורים ששרדו בשלמותם ניתן לשחזר שני דודי נחושת גדולים, שבתוכם חוממו המים (הדודים, שקוטרו המשוער של כל אחד מהם 1.2 מ', נעלמו, אך יש ראיות מוצקות לקיומם). הקשר בין הדודים לבריכה התקיים באמצעות צינורות מתכת, שגם הם לא שרדו.

מארבע הגומחות שהיו בחדר המקורי שרדו אם כן שתיים בלבד. באחת מהן, בגומחה

המזרחית, ניצבה האמבטיה, שתפשה את מרבית שטח הגומחה. את הגומחה הדרומית, העגולה למחצה, ריצפו באותו שלב במרצפות אופוס סקטילה משולשות בגווני אדום ושחור. דומה, כי המרצפות נלקחו מן הרצפה שהתקיימה עד אז בחדר החם ופורקה לשם הקמת הבריכה.

אין ספק, שבוני הבריכה היו מודעים לממדיה הזעירים. מסיבה זו וייתכן שמסיבות נוספות נבנתה בשלב השינויים בריכה נוספת מחוץ לבית-המרחץ, בחצר הסמוכה אליו (הפליסטרה). צורתה של בריכה נוספת זו הייתה עגולה, קוטרה היה שבעה מטרים והיא מוקמה מעבר לקיר הצפוני של החדר החם (איור 6). באמצעות פתח שנפרץ בקיר זה בתוספת גרם מדרגות שנבנה לצדו ניתן היה לעבור היישר מן הבריכה המחוממת אל זו שבחצר. המתרחצים בבית-המרחץ יכלו לבחור בין שתי האפשרויות – רחצה בבריכה מחוממת תחת גג או שחייה בבריכה של מים קרים תחת כיפת השמים – בהתאם לרצונו של כל אחד ועל פי מזג האוויר ששרר באותה עת. לבריכה העגולה היה תפקיד נוסף: היא שימשה מאגר מים להשקיית הגן המפואר שבמרכז הרודיון תחתית, שניטע בסמוך – הגן של מכלול הבריכה שהקיף את הבריכה הגדולה.

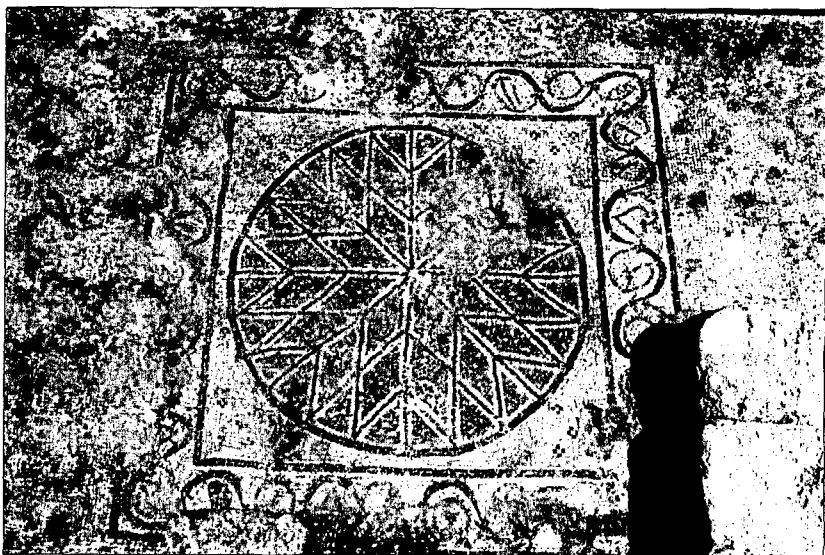
בניית הבריכה העגולה חייבה לערוך בחצר שינויים מספר. עזרת העמודים המערבית הופרדה מן החצר באמצעות קיר דק, שנבנה בין העמודים, והפכה לשמש פרודור אל חדר ההסקה המצוי מדרומה. בד בבד הוגבהה רצפת החצר כולה (על עזרות העמודים שלה). הרצפה החדשה הייתה רצפת טיח, אך קשה לקבוע זאת בוודאות.

בבניין בית-המרחץ גופו, מדרום לחדר הפושר, נבנו במקור שני חדרים: **הפריגיזריום** וחדר זעיר ממזרחו. בשלב השינויים החליטו המתכננים לחבר את שני החדרים הללו יחדיו (לאחר שהבריכה המדרגת מולאה בפסולת בנייה). יתר על כן, החדר המוגדל הורחב הן לכיוון צפון (באמצעות הזזת הקיר שנזכר לעיל) והן לכיוון מערב (באמצעות חציבה אל תוך הסלע הטבעי). כתוצאה מכך התקבל חדר מאורך, 11.2 מ' אורכו ו-3.8 מ' רוחבו, שרוצף בפסיפס לבן. שתי מסגרות דקות, האחת בגוון שחור והאחרת בגוון אדום, הקיפו את החדר וסמוך למרכזו, ממש מעל הבריכה המדרגת שבוטלה, עוצב שטיח צבעוני שגודלו

איור 6: מראה כללי של בית-המרחץ עם בריכת השחייה העגולה בתחתית התצלום

כ-1.5 X 1.5 מ' (איור 7). מרכז השטיח היה בגוון אדום בדגם גיאומטרי של מעין כוכב, וסביבו מסגרת ובתוכה דגם צמחי שכלל עלים ופירות. שקיעת הרצפה בקטע זה היא ש"הסגירה" את הבריכה, שנחצבה תחתיו בשלב הראשון. שני קנקנים שנמצאו בתוך המילוי, שנשפך אל תוך הבריכה, ואשר השתמרו בשלמותם מאפשרים לתארך את השינויים שנערכו בבית-המרחץ לסוף תקופתו של הורדוס. קירות החדר המוארך, ששימש אף הוא חדר פושר, היו מעוטרים בפרסקאות שהשתמרו בחלקם.

איור 7: ספין פסיפס מעוטר, שנתוסף לבית-המרחץ לאחר שחלו בו שינויים

את החדר הקר שפורק החליף חדר חדש, שנחצב בחלקו אל תוך הסלע הטבעי, שניצב מדרום ואל מול מרכז החדר המוארך. גודלו של החדר החדש, שהיה מכוסה בקמרון, היה 2.6 מ' X 3.5 מ', והוא הכיל בריכה מדורגת שתפסה את כל שטחו. מעבר לחדר, כמו גם מעבר ליתר חדרי הבניין מצד דרום, נמצאו בריכות מים זעירות וכן תעלות. לפי שעה אין עדויות ברורות לדך השימוש בהן, וכן לא ידוע לאיזה משני השלבים השתייכו תעלות אלה (יש לציין, כי בהיות אזור בית-המרחץ משופע גבוהים פני הקרקע בצד זה בשני מטרים לערך ממפלס הרצפות של חדרי בית-המרחץ).

שינויים משמעותיים חלו גם בחדר הדרומי-מזרחי של בית-המרחץ המקורי. חדר זה נחלק לשניים: חלקו המזרחי של החדר, שמידותיו היו 3.6 X 6.5 מ', הפך לחדר מדרגות, ששימש את צוות מפעילי בית-המרחץ, ואילו החלק המערבי הפך לחדר מבוא אל חדר חם עגול, שנבנה עתה בצמוד לכאן, מדרום. חדר המבוא, שגודלו 3.6 מ' X 3.6 מ', רוצף אף הוא בפסיפס. החדר היה מוקף שתי מסגרות דקות בגוון אדום ובמרכזו היה שטיח זעיר עם דגם המחקה באמצעות באבני פסיפס מרצפות אופוס סקטילה בגווני אדום, צהוב ושחור. לעומת החדר החם הגדול, שהחל לשמש לרצפה ולשחייה, היה החדר החם העגול זעיר בממדיו אך ייחודי בצורתו (איור 8). קוטרו היה 4.0 מ' והוא כלל שלוש גומחות. בתוך אחת מהן הותקנה אמבטיה ובשתיים הנותרות, שלא נמצאו בתוכן מתקנים כלשהם, נבנו חלונות, שרק חלקם התחתון שרד. החדר חומם בעזרת היפוקאוסט שממזרח לו נבנתה

איור 8: החדר החם העגול שנתוסף לבית-המרחץ; בתחתית התצלום נראה חדר ההסקה עם התנור החצוב בסלע (מימין) ובריכת אגירה למים (משמאל).

חצר להסקה (העמודונים היו עשויים בחלקם מאבן, בחלקם מלבני חרס צרוף עגולות בצורתן, ובחלקם מצינורות ניקוז מחרס בשימוש משני). התנור עצמו נחצב בצורת מנהרה בתוך הסלע הטבעי ולצדו נבנתה בריכה לאגירת מים. שני קטעי צינורות עופרת נמצאו בפינת הבריכה.

יש להניח, שהחדר העגול שימש חדר חם חליפי או חדר הזעה (לקוניקום). החדר היה מרוצף בפסיפס לבן, שהיה מעוטר בשטיח בצורת טבעת, שעוטר בגפן מסוגנת. לא מן הנמנע, שבמרכז החדר היה שטיח נוסף, עגול בצורתו, אך אין ודאות בכך (רק חלק קטן מרצפת החדר שרדה). קירותיו של החדר החם העגול היו מעוטרים בפרסקאות, ששרדו במצב טוב יחסית. חשוב לציין, שטיח צבעוני זה חודש שלוש פעמים, ובדרך-כלל הקפידו האומנים להשתמש בדגמים ובצבעים המקוריים.

בית-המרחץ בהרודיון תחתית תורם רבות ללימוד בתי-המרחץ בסגנון רומאי, שהתקיימו בימיו של הורדוס בפרט

ובעולם הרומאי בכלל. השינויים שחלו בבית-המרחץ ממחישים את יכולתו של הורדוס הן להקים בניינים חדשים, מתוכננים למופת, והן לשנותם בהתאם לצרכיו המשתנים, שלא היו נהירים לו בעת הבנייה.

מקורות נבחרים

נצר א', 1998;

הרודיון, מדריך ארכיאולוגי, ירושלים.

פרסטר ג' ונצר א', 1992;

"הרודיון", בתוך: א' שטרן (עורך), האנציקלופדיה החדשה לחפירות בארץ-ישראל, 2, עמ' 460-450.

Netzer E., 1981;

Greater Herodium, Qedem, 13, Jerusalem.